

SEDOS ŠNEKTOS PRIEBALSIŲ PSICHOAKUSTINĖ KLASIFIKACIJA (Sociolingvistinis aspektas)

IRENA REMENYTĖ

1. Straipsnyje psichoakustiškai tiriami Sedos šnektos priebalsiai¹ – ypač kruopščiai nagrinėjamas vyresniosios ir jaunesniosios tarmės atstovų kartos priebalsių suvokimas.

Analizuojami visi kietieji tarmės priebalsiai ir /j/ (iš viso 20). Dėl didelės apimties atmetami periferiniai nelietuviškos kilmės priebalsiai /f, x, h/ (iš jų /x/ ir /h/ praktiškai nevartojami tarmėje), taip pat atsisakyta minkštųjų priebalsių.

Kiekvienas priebalsis buvo poruojamas su kitais priebalsiais, o paskui tokia pora derinta su kitomis poromis (jų susidarė 36). Kiekvienam priebalsiui sudarytos visos įmanomos kombinacijos (iš viso 3 420)², susidedančios iš dviejų porų, kurių pirmasis narys būna tas pats; priebalsiai pateikti tarp dviejų trumpųjų /a/, pvz.: AGA:ABA↔AGA APA; ARA :ANA↔ARA :AMA ir t. t.

Kombinacijas sumaišius pagal atsitiktinių skaičių lentelę, gauti testai, kurie ir buvo pateikti dviem auditorių grupėms (joms atstovavo tie patys tarmės atstovai, kurie dalyvavo audiciniame balsių tyrime; žr. Remenytė, 1988).

Vyresniosios kartos auditorių grupę sudarė 10 tarmės atstovų, gimusių 1925–1940 m., jaunesniosios kartos – 10 Sedos vidurinės mokyklos mokinių (g. 1970–1972 m.) ir 9 žmonės, jau baigę minėtą mokyklą (g. 1960–1962 m.). Visi eksperimento dalyviai gyvena Sedoje ir aplinkiniuose (Dagių, Domėnų, Kalnių, Paežerės, Rubikalių, Užežerės, Uikių) kaimuose, visi gerai kalba savo amžiaus grupei būdinga vietos šnektą.

Kiekvieną derinių porą skaitė diktorė, kilusi iš Sedos (kartais pakartodavo). Auditoriai iš klausos turėjo atrinkti panašiau skambančią porą ir ją

¹ Iki šiol atlikta ir aprašyta šiaurės panevėžiškių psichoakustinė priebalsių klasifikacija [Kačiuškienė, 1988, p. 23–31]. Šiaurės žemaičių telšiškių priebalsius šiuo požiūriu ištyrė R. Kliukienė, uteniškių – V. Petrulienė.

² Analizuojamosios kombinacijos sudarytos skaičiuojamąja mašina EC-1060 pagal A. Girdenio sudarytą programą „IEVA“ (programavimo kalba PL/1). Statistiniai skaičiavimai ir hierarchinis grupavimas taip pat atlikti minėta ESM (programa „GENE“).

pabraukti anketoje. Paskui buvo suskaičiuotos pabrauktosios poros ir gautieji duomenys įvesti į ESM. Iš viso gauta 99 180 atsakymų (vyresniosios kartos – 34 200, jaunesniosios – 64 980).

2. Apdorojus duomenis ESM, gauti priebalsių panašumo indeksai³, pateikiami 1, 2 lentelėse.

Kaip matyti, psichoakustiškai artimiausi yra vienos artikuliacinės grupės nariai. Visiems šnekto atstovams panašiausi atrodo / m : n / (vyresniosios kartos PI = 82,8, jaunesniosios PI = 75,0)⁴.

Tolesnė analizė rodo, kad vyresniosios kartos atstovai panašiausiais laiko sprogstamuosius priebalsius: panašiausios jiems yra tos poros, kurių nariai duslūs arba skardūs, taip pat poros, kurių vienas narys duslus, kitas skardus, plg.: / t : d / (80,0), / k : g / (73,9), / d : g / (70,3), / k : t / (72,5) ir kt. Labai panašūs ir balsingieji (išskyrus / r /): / j : l / (71,4), / j : n / (70,6), / l : n / (70,3) ir kt.⁵

Jaunesniosios kartos atstovams panašiausi atrodo pučiamieji ir sprogstamieji priebalsiai (panašiausių porų struktūra minėta jau anksčiau): / s : z / (70,0), / s : š / (65,8), / p : b / (70,3), / t : d / (69,9), / k : g / (68,3), / b : d / (65,1) ir kt.; taip pat dideli afrikatų ir afrikatų bei pučiamųjų indeksai: / č : ž / (69,4), / c : 3 / (66,5), / č : š / (71,5), / c : s / (69,7), / ž : ž / (69,3), / ž : z / (67,5) ir kt.

Abiejų grupių auditorių nuomone, psichoakustiškai ypač skiriasi balsingieji ir pučiamieji bei afrikatos: vyresniosios kartos – / r : ž / (20,8), / n : ž / (25,3), / v : ž / (26,3) ir kt.; jaunesniosios – / n : c / (29,4), / m : ž / (32,6), / r : ž / (33,0) ir kt. Nedideli ir sprogstamųjų bei afrikatų panašumo indeksai.

3. Remiantis trimis hierarchinio grupavimo (klasterizacijos) algoritmais (plg. Pakerys, 1971; 1974. Kačiušienė, 1984; 1988), rezultatai (žr. 1, 2 lent.) sugrupuoti tam tikrais taksonais („klasteriais“; žr. 1, 2 pav., kur pateikiamos vidurkių metodu gautos klasifikacijos dendrogramos)⁶.

Iš dendrogramų matyti, kad abiejų kartų tarmės atstovų psichoakustinė priebalsių klasifikacija labai panaši. Čia aiškiai kontrastuoja dvi pagrindinės klasės: (a) balsingieji bei sprogstamieji ir (b) pučiamieji bei afrikatos (plg.

³ Panašumo indekso (PI) formulę žr. Kačiušienė, 1984, p. 43, 6 išn.

⁴ R. Kliukienės atliktame Nevarėnų šnekto audiciniame tyrime šitie priebalsiai irgi panašiausi (82,4); toliau / z : ž / (81,3), / š : ž / (77,6), / k : g /, / s : c /, / ž : ž / (76,1).

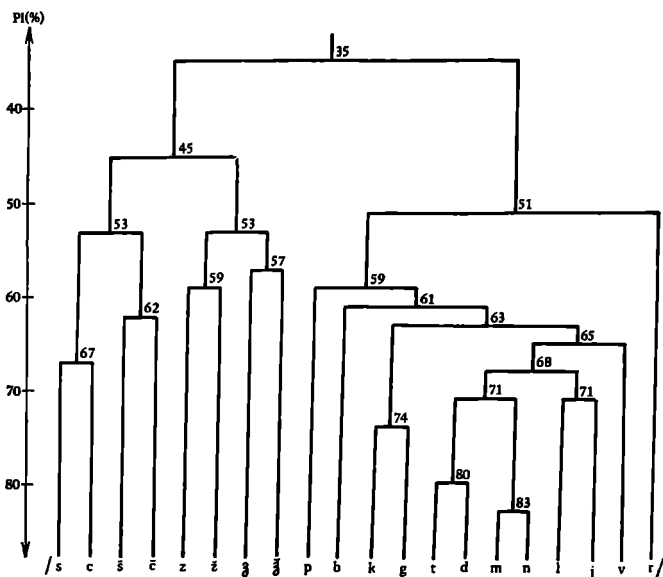
⁵ Įdomu, kad didelį panašumo indeksą gali turėti ir skirtingų grupių nariai, jeigu sutampa tarimo vieta, plg.: / n : t / (75,3), / n : d / (71,4), / l : t / (71,1) ir kt.

⁶ Visais metodais gauta panaši priebalsių klasifikacija. Plačiau nagrinėjami tik vidurkių metodu gauti rezultatai.

Kačiuškienė, 1988, p. 28)⁷. Funkciniu atžvilgiu, kaip žinoma, išskiriamos dvi pagrindinės klasės: (a) balsingieji ir (b) sprogstamieji, pučiamieji bei afrikatos (žr. Girdenis, 1981, p. 124).

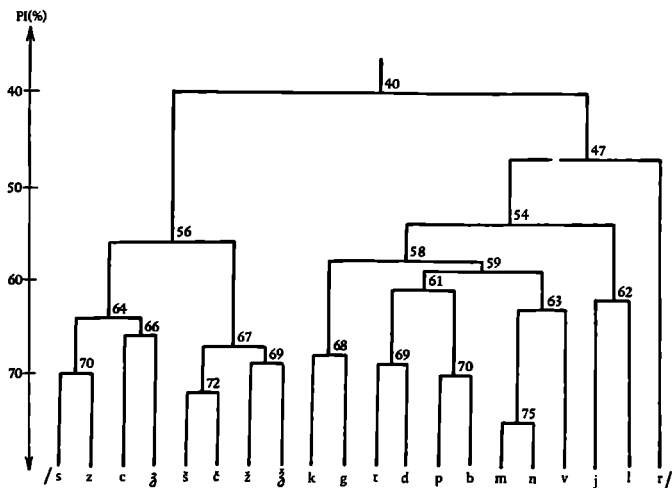
Gautoji pučiamųjų bei afrikatų klasė, kurios tolesnis skaidymas gan nuoseklus, rodo didelį šių priebalsių audicinį panašumą (ypač tai matyti iš jaunesniosios kartos atsakymų, žr. 1 lent.). Matyt, tai nulemia didelis šių priebalsių šlamesio intensyvumas bei akustinis ryškumas, bendras afrikatoms bei pučiamiesiems ir visai svetimas sprogstamiesiems bei balsingiesiems (plg. Pakerys, 1986, p. 103).

Vyresniosios kartos dendrogramoje šios klasės priebalsiai skyla į smulkesnius taksonus pagal balso stygų veiklą (į dusliuosius ir skardžiuosius), o jaunesniosios – pagal kitą artikuliacinį požymį – tarimo vietą (į liežuvio

1 pav. Vyresniosios kartos hierarchinė priebalsių klasifikacija vidurkių metodu

⁷ Tokias pat audicines klases nustatė R. Kliukienė bei V. Petruilienė (pastaroji – uetniškių tarmės duomenimis).

2 pav. Jaunesniosios kartos hierarchinė priebalsių klasifikacija vidurkių metodu (priešakinis dantinius ir liežuvio priešakinis alveolinius). Toliau vienodai svarbūs artikuliaciniai ir akustiniai požymiai: galutinė vyresniosios kartos klasifikacija – /s : c /, /š : č /, /z : ž /, /ʒ : ʒ /; jaunesniosios – /s : z /, /c : ʒ /, /š : č /, /ž : ʒ /⁸.

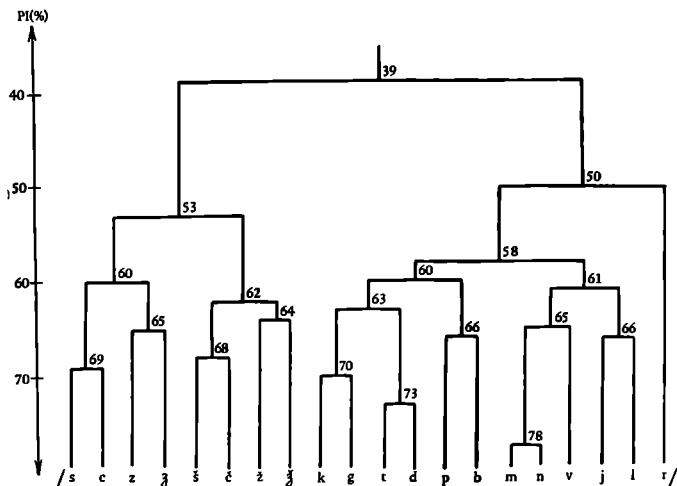
Balsingųjų bei sprogstamųjų grupėje ypatingą padėtį užima virpamasis liežuvio priešakinis alveolinis /r/ – jis kontrastuoja visiems likusiems priebalsiams (žr. 1, 2 pav.; plg. [Kačiuškienė, 1988]).

Vyresniosios kartos dendrogramoje palaipsniui į atskirus taksonus skyla sprogstamieji /p/, /b/, /k : g/, paskui balsingieji /v/, /j : l/. Įdomu, kad /m : n/ priešpriešinami /t : d/.

Jaunesniosios kartos psichoakustinė klasifikacija artimesnė fonologiniam modeliui, be to, nuoseklesnė. Čia sprogstamieji priebalsiai klasifikuojami pagal artikuliacinius požymius (tarimo vietą ir balso stygų veiklą). Vieningesnė atrodo ir balsingųjų klasė.

4. Atlikta ir bendra šnektos priebalsių psichoakustinė klasifikacija, kuri, kaip matyti iš dendrogramos (žr. 3 pav.), dar labiau priartėja prie fonologinio modelio.

⁸ Minimumų metodu gautos tokios pat klasifikacijos.

3 pav. Hierarchinė priebalsių klasifikacija vidurkių metodu

Čia išskiriamos tos pačios audicinės klasės: pučiamieji bei afrikatos ir balsingieji bei sprogstamieji. Audiciškai vieningesnė atrodo balsingųjų klasė, į kurią organiškai įsijungia /j/, /v⁹. Tai rodo ir jų bei kitų balsingųjų dideli panašumo indeksai (žr. 1, 2 lent.). Tolesnę pučiamųjų ir sprogstamųjų klasterizaciją lemia artikuliaciniai požymiai – tarimo vieta ir balso stygų veikla. Sprogstamieji skyla į lūpinius ir nelūpinius, pučiamieji bei afrikatos – į liežuvio priešakinius dantinius ir liežuvio priešakinius alveolinius. Toliau priebalsiai skiriami pagal duslumo ir skardumo koreliacinius požymius. Žemiausioje grupavimo pakopoje – pučiamasis poruojamas su tos pačios artikuliacinės grupės afrikata: /s : c/, /z : ʒ/, /š : č/, /ž : ʒ/.

5. Išvados. a) Gautoji psichoakustinė priebalsių klasifikacija tik iš dalies sutampa su fonologine. Afrikatos priskiriamos pučiamųjų klasei, o sprogstamieji grupuojami su balsingaisiais. Audiciniu požiūriu vieningesnė pučiamųjų bei afrikatų klasė – ypač tai rodo jaunųjų sediškių klasifikacija.

⁹ Audiciniai tyrimai aiškiai prieštarauja buvusiai nuomonei /j/, /v/ priskirti pučiamųjų priebalsių klasei [Mikalauskaitė, 1975, p. 41, 45–46. Vaitkevičiūtė, 1957, p. 15; 1965, p. 68–90].

b) Psichoakustiškai panašiausi yra vienos artikuliacinės grupės nariai; vyresniųjų sėdiškių nuomone, panašiau skamba sprogstamieji, antroje vietoje – balsingieji, jaunesniųjų – pučiamieji, sprogstamieji, taip pat pučiamieji bei afrikatos (plg. 1, 2 lent.).

c) Audicinio panašumo suvokimui svarbiausia būna priebalsių tarimo vieta ir balso stygų veikla; ne mažiau svarbios ir atitinkamos priebalsių akustinės ypatybės.

d) Vyresnio amžiaus žmonės sunkiau suvokia audicinį priebalsių panašumą; jų ausiai ypač svetimos afrikatos. Tai rodo maži afrikatų, taip pat pučiamųjų bei afrikatų panašumo indeksai. Mat šiaurės žemaičių sėdiškių tarmėje afrikatos retos¹⁰ – ypač vyresnio amžiaus žmonių kalboje. Jaunoji karta tuos garsus vartoja dažnėliau.

e) Šiaip vyresniosios ir jaunesniosios kartos audicinė priebalsių klasifikacija iš esmės sutampa. Matyt, tai lemia, kad tarmės priebalsių sistema niekuo nesiskiria nuo bendrinės kalbos; pastarojoje dažnesnės tik afrikatos.

Bendrinės kalbos įtaką psichoakustiniam garsų suvokimui rodo ir anksčiau atlikta Sedos šnekto balsių klasifikacija. Jaunesniosios kartos balsių suvokimas artimesnis „aukštaitiškajam“ fonologinės sistemos modeliui: čia /a, ā/ audiciniu požiūriu artimesni priešakinės eilės balsiams /e, ē/ negu likusiems užpakalinės eilės balsiams (žr. [Remenytė, 1988]).

ПСИХОАКУСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОГЛАСНЫХ СЕВЕРОЖЕМАЙТСКОГО ГОВОРА ОКРЕСТНОСТЕЙ СЕДЫ

(Социолингвистический аспект)

Резюме

В статье изложены результаты психоакустического (аудитивного) исследования согласных (комбинации согласных, статистический анализ и кластеризация осуществлены на ЭВМ) старшего и младшего поколений одного из центральных северо-жемайских говоров.

Восприятие согласных представителями старшего и младшего поколений почти не различается. Аффрикатy всеми представителями говора воспринимаются как звуки, близкие к щелевым согласным, хотя в фонологической системе они функционируют как смычные. „Чистые“ смычные согласные объединяются в один кластер (таксон) с сонорными. Представители старшего поколения более близкими считают смычные, а представители младшего поколения – щелевые. Однако это различие нельзя считать лингвистически важным.

Результаты исследования представлены в табл. 1–2 и дендрограммах 1–3.

¹⁰ Pačių senųjų sėdiškių kalboje vietoj baltiškųjų *tj, *dj prieš galūnes dar vartojami t', d': jāutė 'jaučio', jāut'ou 'jaučiui' ir kt., mēd'ou 'medžiui', miēd'u 'medžių' ir kt. Jaunesnioji karta pradeda laikytis mažeiškiams būdingo „afrikatų dėsnio“: jāutė, bet jāuē'ou, mēdē, bet miēdž'u ir t. t. (plačiau apie tai žr. Girdenis, 1972, p. 173–191. Zinkevičius, 1966, p. 143–144, 1978, p. 87–89).

LITERATŪRA

Girdenis, 1972 – Girdenis A. Baltiškųjų *tj, *dj refleksai 1759 m. „Žyvatė“ // Baltistica. 1972. T. 8(2). P. 173–191.

Girdenis, 1981 – Girdenis A. Fonologija. V., 1981.

Kačiuškienė, 1984 – Kačiuškienė G. Šiaurės panevėžiškių tarmės balsių psichoakustinė klasifikacija // Kalbotyra. 1984. T. 35(1). P. 42–54.

Kačiuškienė, 1988 – Kačiuškienė G. Audicinė priebalsių klasifikacija šiaurės panevėžiškių tarmėje // Kalbotyra. 1988. T. 39(1). P. 23–31.

Mikalauskaitė, 1975 – Mikalauskaitė E. Lietuvių kalbos fonetikos darbai. V., 1975.

Pakerys, 1971 – Pakerys A. Psichoakustinis balsių panašumas // Kalbotyra. 1971. T. 23(1). P. 17–35.

Pakerys, 1974 – Pakerys A. Lietuvių bendrinės kalbos balsių diferencinių požymių hierarchija // Kalbotyra. 1974. T. 26(1). P. 37–49.

Pakerys, 1986 – Pakerys A. Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. V., 1986.

Remenytė, 1988 – Remenytė I. Sedos šnektos balsių psichoakustinis tyrimas // Jaunųjų filologų darbai. V., 1988.

Vaitkevičiūtė, 1957 – Vaitkevičiūtė V. Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų sudėtis // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1957. T. 1. P. 5–65.

Vaitkevičiūtė, 1965 – Vaitkevičiūtė V. Fonetika // Lietuvių kalbos gramatika. V., 1965. T. 1. P. 43–90.

Zinkevičius, 1966 – Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966.

Zinkevičius, 1978 – Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. V., 1978.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Baltų filologijos katedra

Įteikta
1988 m. vasario 25 d.